

УДК 330.837

Пономарьова Л. М.

СПЕЦИФІЧНІСТЬ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Проведення інституціональних реформ на сучасному етапі розвитку перехідних систем має базуватися на переході від «політичної модернізації» інституціональної системи, яка базується на активній пропозиції інститутів з боку держави, до моделі «ринкової модернізації», що орієнтується на попит на інститути з боку самих учасників ринку. Формуванню моделі ринкової модернізації інститутів повинна передувати законодавчо затверджена процедура вивчення попиту на інститути з боку всіх суб'єктів національного ринку, а інституціональні зміни повинні мати комплексний, масово-інформативний і адаптований характер.

Модель ринкової модернізації інститутів означає реформування не політики держави як такої, а інституціональної моделі політики, правил її проведення, і потребує освоєння державою принципів управління як діалогу, як управління взаємодіями суб'єктів різного рівня, тому як формування ринкового інституційного середовища у країнах з перехідною економікою потребує активного втручання держави як головного суб'єкта інституційних змін. правил, не має достатніх мотивів для зміни поведінки; водночас кожен так само зацікавлений, щоб інші дотримувалися своїх попередньо обраних стратегій.

Особливість перехідної економіки полягає в тому, що в ній відбуваються радикальні інституційні зміни у системі політичних, правових, економічних і соціальних відносин. Для аналізу перехідних економік методологія інституціональної теорії набуває важливого значення. Відповідно сучасній інституціональній теорії, ефективність функціонування того або іншого інституту визначається величиною економії на трансакційних витратах. По визначенню Д. Норта, «перехідні суспільства – це суспільства, що перебувають у стані інституціональної нерівноваги: відшукання нової рівноважної крапки в інституціональному просторі означає завершення «транзиту» [1]. Базовою вважається концепція, у якій зміни інститутів, перш за все прав власності, пояснюються змінами у відносних цінах економічних ресурсів. Виникнення або не виникнення виняткових прав розглядалося цією теорією з позиції зіставлення витрат і вигод від виключення індивідів з доступу до того або іншого майна, з одного боку, і внутрішніх витрат сумісного управління майном групою індивідів, з іншого боку.

Історія розвитку людських суспільств це, перш за все, історія інституціональних змін, у найбільш спрощеному вигляді являє безперервні неформальні зміни, що закріплюються потім у формальній інституціональній системі у вигляді відповідних норм поведінки і організацій, покликаних контролювати їх дотримання. Інституціональні зміни означають зміни економічного устрою сучасного суспільства, його інституціональної структури під дією значущих чинників, що нагромаджуються в процесі історичного розвитку.

Аналізуючи поняття «інституціональні зміни», слід підкреслити, що інституціональними називаються такі зміни, які знаменують виникнення нових правил із відповідними механізмами й забезпечення їх дотримання, відмиранням старих правил, а також змінами структури трансакцій у рамках існуючого переліку правил для їх учасників. Так визначення інституціональних змін враховує те, що чинні правила означають не тільки появу нових настанов, але й механізми, що забезпечують дотримання суб'єктами вже існуючих настанов.

Трансформація централізованих економік в ринкові у кінці 1980-х, на початку 1990-х рр. XX ст. у цілій низці країн, надала безліч прикладів інституціональних змін різних масштабів і рівнів, починаючи із змін конституційних правил і закінчуючи чисельними змінами на рівні приватних інституціональних угод. Більш того, самі економічні реформи дослідники розглядають як своєрідні інституціональні зміни дискретного характеру [2].

Теоретичне обговорення проблем перехідних економік спочатку зводилося до відомої «тріади» – лібералізація ціноутворення, макроекономічна стабілізація і приватизація державної власності на підприємства. При цьому у центрі обговорення були питання про те, у якому порядку доцільно здійснювати реформи, чи проводити їх градуалістські або паралельно, єдиним пакетом і т. п.

Достатньо інтенсивно в середовищі вітчизняних економістів: В. Гейця, А. Гриценко, В. Дементьєва, Б. Кваснюка, А. Коломієць, В. Мандибури, В. Малого, О. Прутської, Р. Пустовійта, В. Соболева, В. Тарасевича, А. Чаусовського, О. Яременко обговорювалося також критерії перехідності економічних систем, інституціональні зміни та ін. [3, 4]. У російській економічній науці окремі аспекти цих питань розглядають Г. Клейнер, А. Нестеренко, Р. Нурєв, А. Олійник, В. Полтерович, В. Радаєв, В. Тамбовцев, Л. Тимофєєв та ін. [2, 5, 6, 7].

Питання інституційної трансформації, і, перш за все, створення надійно захищених прав власності і контрактних прав, а також інших інститутів функціонування ринку, тобто базових умов забезпечення ефективного використання ресурсів, знаходилися поза сферою уваги як переважної більшості економістів, так і політиків.

Відсутність у цей час в економічній науці єдиної загальноновизнаної теорії інституціональних змін обумовлено, насамперед, тим, що в предмет дослідження економіки неокласичної школи не включаються фактори, що детермінують динамічні, якісні зміни в економіці. По-друге, теорії, які описували інституціональні зміни з позицій класового підходу в рамках марксистською політичної економії, не витримали випробування практикою. По-третє, більшість теорій інституціональних змін, що виникають у надрах інституціоналізму, характеризуються еkleктичністю й несумісністю один з одним.

На відміну від еволюції біологічної, у соціальній еволюції навички, уміння, знання й досвід не передаються в спадщину, а засвоюються, здобуваються, успадковуються в ході навчання в соціальних організаціях і групах. Якщо в біологічній еволюції відбувається спадкування ознак батьків, то в соціальній – досвіду традицій соціальних колективів і суспільства в цілому. Якщо ціни на ринку утворюються завдяки конкуренції, то довгострокові орієнтири, що визначають сам порядок економічної організації, теж конкурують із альтернативними варіантами поведінки. Якщо інституціональна структура перебуває в стадії формування або зміни, то інститути, що конституують її, будуть виникати й закріплюватися залежно від порівняльної ефективності альтернативних способів координації господарської діяльності. Це погодиться з точкою зору Д. Норта, що джерелом інституціональних змін служать мінливі відносні ціни або переваги [1].

Метою даної статті є аналіз інституціональної моделі економіки України.

Причини змін, на думку інституціоналістів, лежать у площині схильності людини до «нерозсудливої», непрагматичної творчої діяльності і експериментування («дозвольна цікавість»), що, на думку Т. Веблена, є головним джерелом соціальних, наукових і технічних змін, «дозвольна цікавість» створює нові стереотипи мислення і поведінки і відповідно - нові інститути [8]. Причину змін, на думку інституціоналістів, лежать у площині схильності людини до «нерозсудливої», непрагматичної творчої діяльності і експериментування («дозвольна цікавість»), що, на думку Т. Веблена, є головним джерелом соціальних, наукових і технічних змін, «дозвольна цікавість» створює нові стереотипи мислення і поведінки і відповідно – нові інститути.

В. Тамбовцев розвиває альтернативну концепцію – інституційний ринок як механізм інституціональних змін. Впровадження інституціональних інновацій здійснюється через так званий інституціональний ринок [7]. Як відзначає С. Пейович, «ринок інститутів – це процес, який дозволяє індивідам вибирати правила гри в їх співтоваристві. За допомогою своїх добровільних взаємодій індивіди оцінюють переважаючі правила, визначають і перевіряють придатність нових. Найважливішою функцією цього конкурентного ринку виступає заохочення інституціональних інновацій і форм адаптивної поведінки». На ринку інститутів

відбувається їх конкуренція (метаконкуренція, за Ф. Хайеком) [9]. Під «конкуренцією між правилами» розуміється конкуренція між індивідами і групами, яка здійснюється за допомогою правил і інститутів. Перемога того або іншого інституту означає, що він набув масового поширення в економічній поведінці господарюючих суб'єктів, а програш показує, що дане правило перестає застосовуватися взагалі або йому слідує зрідка в певних ситуаціях. Пройдення індивіда тому або іншому правилу обумовлюється не тільки поточними економічними вигодами, але і соціокультурними умовами. Інше джерело змін - конфлікти між самими інститутами, особливо тими, які склалися у різні історичні і культурні епохи.

Сучасна теорія не відповідає на запитання, як слабозвиненим економікам перетворитися на такі, що процвітають, але знання фундаментальних характеристик інститутів, розроблених класиками інституційно-еволюційної теорії, дає можливість зробити і певні узагальнення: основна умова стійкого економічного розвитку – інституційна матриця, що пристосовується до технологічних і демографічних змін, що розгортаються, а також до зломів у системі. Істотною характеристикою є створення стабільного конституційного устрою, доповнюваного неформальними нормами; формування сучасної ринкової економіки об'єктивно передбачає створення нових інституційних утворень (асоціацій, концернів, консорціумів, корпорацій), які заповнюють «вакуум» між державними установами і ринком.

Спроба уявити інституціоналізм як методологічну основу соціальних наук почата професором В. Г. Гребенніковим у книзі «Інституціональна економіка» [2]. На наш погляд, методологічні принципи інституціоналізму, що були досліджені, можуть служити об'єднуючим початком всіх напрямків неоінституціоналізму й заслуговують широкої популяризації в науковій і навчальній літературі. У трактуванні В. Г. Гребеннікова «інституціоналізм виступає як система поглядів на методологію будь-якої соціальної науки». У тій мірі, у який економічна наука займається соціологією (хоча в цілому область економічної науки значно ширша), вона є галуззю соціальної системи й інституціоналізм стає її методологічною основою.

Інтерес до інституціоналізму в Україні порозумівається двома причинами. По-перше, впливом марксизму, що завжди розглядав інституціоналізм як свого союзника. По-друге, бажанням перебороти обмеженість економіксу, що був заснований на діяльності раціонального індивіда [3]. Цей підхід у України так і не склався. В українській економічній літературі фігурують сім напрямків неоінституціональних досліджень.

1. Теорія прав власності. Вона важлива в аспекті аналізу приватизації, її наслідків і формування ринкових інститутів. Після проведених реформ більша частина державної власності в Україні перейшла не до аутсайдерів (стороннім, «диким»), а до інсайдерів (менеджменту й персоналу підприємств). Тому в Україні не сформувався ефективний приватний власник. У діяльності фірм мотив особистого збагачення нових власників домінує над цілями розвитку виробництва.

2. Проблема імпорту ринкових інститутів. Тут є дві групи проблем. Перша пов'язана з розширенням політичних свобод (свобода слова, мітингів та ін.) і звуженням економічних можливостей (падіння виробництва, інфляція тощо), що з'явилися після проведення реформ. У цих умовах більше навантаження припало на державу. Але вона виявилася не в змозі захистити проголошені їй самим права. Відсутність надійних інституціональних гарантій призвело до сваволі влади всіх рівнів. Друга група проблем пов'язана з аналізом особливостей адаптації населення до ринку. Трансформація української економіки відбувається в умовах глибокого спаду економіки й життєвого рівня населення, що шукає захисту (опіки) у державі. Заради опіки люди готові відмовитися від «голодної» волі, обмінявши її на «сите» підпорядкування.

3. Теорія трансакційних витрат. Як показує практика, у перехідній економіці України трансакційні витрати ростуть. Один зі шляхів їхнього зниження – економіко-правове забезпечення інституту товарних знаків.

4. Економіка організації. Вона стосується розробки теорії фірми й ефективності роботи господарських організацій.

5. Економіко-правові неоінституціональні концепції. Найпопулярнішими з них в Україні є теорія суспільного вибору та теорія прав власності.

Теорія суспільного вибору популярна з тієї причини, що й у радянській, і в пострадянській періоди українська економіка залежала від політичної кон'юнктури. Проблеми взаємозв'язку економіки й політики вивчаються за даними виборів у центральні й місцеві органи влади; при підготовці, прийнятті й реалізації української Конституції; при аналізі діяльності держапарату й в інших випадках.

6. Теорія злочинів і покарань. Вона досліджує економічне «підпілля» – світ за рамками «суспільного договору». Вітчизняні економісти почали знайомити з теорією злочинів і покарань лише у 1997 р. У цей час видається журнал «Економічна теорія злочинів і покарань». Успішно розвивається дослідження із приватних напрямків економічної теорії злочинів і покарань: з економіки наркобізнесу, рекету-бізнесу, які існують як реакція на відсутність захисту прав власності.

7. Нова економічна історія. У ній досліджується неоінституціональний підхід до вивчення історичних закономірностей. Вона включає два напрямки: кліометриків і послідовників Д. Норта [5]. Кліометрики аналіз традиційних джерел базують на використанні математичного інструментарію. При другому підході застосовується новий для істориків понятійний апарат: права власності, трансакційні витрати тощо.

Україна перебуває на тім етапі, коли ще не сформувалися ясні «правила гри»: неформальні відносини й інститути мають більше значення, чим формальні. У всіх ланках господарського механізму – на ринку капіталу й праці, у відносинах між підприємствами – неписані правила й домовленості переважають над вимогами закону. В Україні поки ще не використовуються у повної мірі положення інституціональної теорії. Так, наприклад, у країні вже склалася структура прав власності, що у стані забезпечити збільшення податкових надходжень, але цього не відбувається, тому що діюча податкова система працює не на державу, а на різного роду закриті акціонерні товариства, що здійснюють ліцензування, сертифікацію, акредитацію та інші вхідні бар'єри.

Інший приклад. Базовим елементом інституціональної системи є трансакції, контракти. Протягом усього перехідного періоду українська економіка демонструвала разюче низький ступінь контрактвиконання. Розрахунки за поставлену продукцію провадилися не в строк, зарплата затримувалася, дивіденди не виплачувалися, кредитні угоди не виконувалися. «Позаконтрактна» поведінка стала, власне кажучи, нормою ділових відносин. Подібне положення справ неминуче для перехідного суспільства, у якому колишній інституціональний каркас уже зламаний, а новий ще не вибудований. Очевидно, це є слідством того, що в Україні погано налагоджені дисциплінуючі механізми: *enforcement*, тобто примуса до виконання контракту (зобов'язань). Ці механізми майже не вдається запозичити в готовому виді, тому доводиться створювати власними силами.

Річ у тому, що відхилення від наказаного порядку дій можуть приносити їх суб'єктам несподівані вигоди – більші, ніж ті, на які розраховував індивід, ухвалюючи рішення слідувати правилу. Причинно-наслідковий зв'язок між відхиленням у поведінці, що відбулося, і одержаною вигодою може відобразитися в пам'яті індивіда і при деякому числі її повторень може трансформуватися в нове «індивідуальне правило», що відрізняється від результатного в якомусь з компонентів: ситуації, змісті норми і т. п.

Нова успішна практика через різні канали передачі інформації може розповсюдитися на всіх індивідів, що виявляються адресатом «старого» правила, що міститься в їх пам'яті, в змісті якого, відповідно, відбудеться зміна. Це останнє і означатиме, що змінилося не тільки поведінка змінилося і регулює його правило. Якщо відхилення, що відбулося, в поведінці не принесло його суб'єкту усвідомлених ним вигод (або привело до чистих збитків); або втрати від покарання перевищили такі вигоди; або інформація про успішне відхилення нерозповсюдилася серед потенційних адресатів норми, то приведена послідовність подій не матиме місця, так що зміна у правилі не відбудеться. Оскільки будь-який інститут є сукупністю

як мінімум двох правил сказане вище про зміни у правилах поведінки повністю відноситься (з відповідними доповненнями) і до змін в інститутах, тобто до інституціональних змін. Розглянутий ланцюжок подій, що приводить до зміни у правилі, може відноситися не тільки до адресатів, але й до гарантів інституту, тобто зачіпати і механізм примушення слідування нормі.

Перехідні суспільства тому й прийнято називати перехідними, тому що вони нестійкі й можуть довго зберігатися такими, які вони є. Однак український досвід змушує припускати, що за певних умов перехідна модель може мати риси стійкої рівноваги.

Доречно задати питання: у який момент економіка перестає бути перехідною? Відповідь може бути або суто кількісною (статистичною), або теоретичною. З кількісної точки зору, ринкова трансформація завершується, коли обсяг ВВП перевищить дореформений рівень.

Сучасна інституціональна теорія виходить із іншого підходу. Перехід закінчується, коли загалом завершується формування нового інституціонального фундаменту.

ВИСНОВКИ

Завершення перехідного процесу неможливо без кардинальних змін у діяльності дисциплінуючих механізмів, що покликані забезпечити виконання законодавчих актів. В Україні сформувалася досить специфічна інституціональна модель. Її відмітна ознака – домінування неформальних відносин у всіх ланках господарського механізму.

Перехідна економіка характеризується руйнуванням старих інститутів і формуванням нових. Деінституціоналізація, навпаки, характеризує процес стійкого й прогресуючого руху інституціональної структури економіки у бік, зворотну рівноважної, тобто інституціональна нерівновага. Усунення держави від активної політики по формуванню інституціональних умов на ринку може привести й приводить, як це показав досвід перехідної економіки в більшості пострадянських країн, до деінституціоналізації, тому що держава в періоди швидких економічних і соціальних змін створює більшість інститутів.

«Інституціональний вакуум» в Україні веде до атомізації суспільства, до збільшення невизначеності дій індивідів на ринку, що значно підвищує витрати колективної дії по виробленню стійких правил і механізмів, які повинні стати каталізатором інституціональних структур, що народжуються, (хоча й необов'язково ефективних для демократичного суспільства у випадку з тіншовим ринком). Ринкова економіка не може існувати в інституціональному «вакуумі». Тому недоліки ринкового регулювання як механізму координації обов'язково будуть замінені якимись, не обов'язково ефективними механізмами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Норт Д. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики* / Д. Норт. – М. : Начало, 1997. – 180 с.
2. Гребенников В. Г. *Институциональная экономика* / В. Г. Гребенников. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 192 с.
3. Войнович С. О. *Соціальні інститути суспільства : рід, влада. Власність* / С. О. Войнович. – К. : Інститут соціології НАН України, 1998. – 320 с.
4. Иващенко О. *Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей* / О. Иващенко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2003. – № 1. – С. 110–136.
5. Лукасьян Г. М. *Економічна теорія: проблеми «нової економіки»* / Г. М. Лукасьян // *Генезис науки. Неоінституціоналізм. Теорія глобалізації*. – 2-е изд. – Спб. : Питер, 2003. – 192 с.
6. Белокрылова О. С. *Институциональные особенности распределения доходов в переходной экономике* / О. С. Белокрылова, В. В. Вольчик, А. А. Мурадов. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 2000. – 480 с.
7. Тамбовцев В. Л. *Институциональные изменения в российской экономике* / В. Л. Тамбовцев // *Общественные науки и современность*. – 1999. – № 4. – С. 52.
8. Веблен Т. *Теория праздного класса* / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 364 с.
9. Хайек Ф. А. фон. *Дорога к рабству* / Ф. А. фон. Хайек. – М. : Экономика, 1992. – 262 с.